

föreskrifterna endast att hållas sporadiskt. Hållandet av renhetslagar slutade att påverka det dagliga livet och dess sociala interaktioner, och kom i stället att riktas mot synagogorna som ett uttryck för synagogans tempel-liknande helighet, skriver Furstenberg.

Genomgående i bokens alla delar inleder Furstenberg genom att presentera tidigare forskning, för att sedan ta avstamp mot denna forskning i argumentationen. Furstenberg framstår därmed som djupt förankrad i forskningsfältet, vilket också blir tydligt av hans analyser och hantering av olika källtexter. Trots att en komparativ metod kan vara svårhanterad, särskilt när det gäller källmaterial från olika tidsperioder, lyckas Furstenberg navigera både sig själv och sina egna argument, såväl som läsaren, genom andra templets snåriga sociala historia. Boken ger inte bara läsaren en djupare insikt i fariséernas säregenhet, utan bidrar även till förståelsen av renhet och orenhet som djupt socialt och politiskt förankrade koncept. Det blir tydligt att ingen rekonstruktion av andra templets judendom kan bli fullständig utan att ta rollen som renhet spelade på allvar. *Purity and Identity in Ancient Judaism* är en bok mättad med information, vilket gör den till en användbar resurs för vidare forskning inom såväl judaistik som exegetik.

Fanny Granhagen Gottfridsson, Lunds universitet

ISAAC W. OLIVER

Luke's Jewish Eschatology: The National Restoration of Israel in Luke-Acts

Oxford University Press, 2021, inbunden, xix + 279 sidor,

SEK 1173, ISBN: 9780197530580

Denna välskrivna bok utgår ifrån lärjungarnas fråga till den uppståndne Jesus: ”Herre, är tiden nu inne då du skall återupprätta Israel som kungarrike?” (Apg 1:6, Bibel 2000). Isaac Oliver undersöker vilken plats Israel som folk och rike har i Guds framtidsplaner enligt Lukas. Oliver läser Lukasevangeliet och Apostlagärningarna som judiska verk skrivna efter templets fall, texter som då representerar en form av judendom som inte är snävt etnocentrisk utan utlovar frälsning även för hedna-folken. Oliver följer det spår vidare som han anlade i *Torah Praxis after*

70 CE: Reading Matthew and Luke-Acts as Jewish Texts (2013, nytryck 2023). Till skillnad från de flesta tidigare forskare utgår Oliver från att Lukas (som han kallar författaren för enkelhetens skull) är jude. Många har tidigare noterat att Lukas är hemma i de judiska skrifterna och att han betonar att både Jesus och Paulus följer Mose lag. Som bekant placeras Lukas flera centrala händelser i templet och i hans berättelse sörjer Jesus över Jerusalems kommande förstörelse. Lukas bild av judar, inklusive fariséer, är nyanserad. Men forskare brukar ändå anse att Lukas inte kan vara jude eftersom han ger en mer positiv bild av samarier och hednafolken än vad exempelvis Matteus gör och han betonar den världsvida missionen som i deras mening står i kontrast med judendomen med dess exklusivistiska anspråk. Oliver visar att denna traditionella tolkning bygger på en falsk dikotomi enligt vilken judendomen till skillnad från kristendomen i det första århundradet var etnocentrisk, vilket i sin tur lett till den felaktiga slutsatsen att ett intresse för världsvid mission och universell frälsning därför måste ha sina rötter utanför judendomen. Men judendomen i den första århundradena av vår tid var inte homogen. Där rymdes många teologiska uppfattningar, allt från militant etnocentrism till en välkomnande syn på hednafolken som påminner om vad vi finner hos Lukas.

Tvärtemot vad en lång rad exegeter och teologer påstått, finns det inget som tyder på att lärjungarnas förväntan om att Jesus skulle återupprätta Israel som rike skulle enligt Lukas ha varit ett missförstånd. För Lukas, som skriver efter det judiska kriget, är frågan om Israels upprättelse fortsatt aktuell. Folket Israel har berövats sin frihet, deras huvudstad och templet är förstörda. Men enligt evangeliet skulle Jesus befria folket (Luk 1:68) och Jerusalem (Luk 2:38). Dessa löften har inte uppfyllts vid uppståndelsen utan ska uppfyllas helt först när Jesus kommer åter (Luk 13:35; Apg 3:20–21). Till skillnad från den traditionella kristna läsningen visar Oliver att enligt Lukas skulle Jesus befria sitt folk inte bara från deras synder utan även från politiskt förtryck. Det är här på jorden Davids rike skulle återupprättas. Oliver karakteriserar därför Lukas eskatologi som millenniarisk.

Tidigare forskare har fokuserat på hur Jesus kom med frälsning och uppenbarelsens ljus till alla folk, som Symeon profeterade i templet, och de har bortsett ifrån att han även skulle bringa härlighet till Guds folk Israel (Luk 2:30–32). Lukas betonar därmed inte endast kallelsen till världsvid mission utan ger också uttryck för en judisk nationalism. Oliver förtydligar att nationalism inte behöver innebära etnocentrism eller ett glorifierande av våld. Lukas nationalism är av en pacifistisk och eskatologisk art. Han väntar på Israels återupprättelse som folk och rike vilket kommer att förverkligas vid Messias återkomst. Tills dess ska evangeliet spridas till folken. Lukas nationalistiska syn på Israel står i samklang med hans omsorg om hednafolken. Lukas är inte unik i att betrakta Israel som Guds folk och att tro att frälsningen skulle omfatta folk från hela världen. Oliver visar hur denna ”bilaterala eskatologi”, detta dubbla hopp för Israel och folken är väletablerat i de profetiska skrifterna i den hebreiska Bibeln och är något Lukas har gemensamt med andra judiska författare under de första århundradena.

Återupprättelsen av hela Israel är ett centralt tema hos Lukas. När Jesus kommer tillbaka för att upprätta Israel som rike kommer hans tolv lärjungar regera över (snarare än döma) ett återförenat Israel (Luk 22:30). Lukas ser fram emot återföreningen av Israels alla tolv stammar. Det förklarar varför han nämner att Anna i templet var av Ashers stam (Luk 2:37). Asher är en av nordrikets stammar som alltså inte hade helt utplånats. Lukas, till skillnad från Matteus, räknar även samarier som tillhörande Israels folk. Lukas inte var ensam om denna positiva syn på samarier. Oliver visar att andra judiska författare ungefär samtida med Lukas delade uppfattningen att samarier trots allt tillhörde Israel.

Enligt Lukas gäller frälsningen alla folk, men Israel fortsätter ha en särskild ställning hos Gud. Enligt Oliver är Guds församling (*ekklesia*) hos Lukas inte identisk till Israel. Snarare inkluderar Guds församling två folk: Israels folk och ett nytt folk som Gud har kallat till sig ur hednafolken (Apg 15:14). Båda folk lyder under samma kung av Davids ätt och vägen till frälsning är densamma. Men judarna i församlingen förblir judar och förväntas följa Mose lag, medan de av icke-judisk börd

inte är bundna av Mose lag. Det nya folket ersätter inte Israel och inte heller införlivas de i Israel men de är räddade tillsammans med Israel. Denna tolkning av Apg 15:14 är något provocerande för den som är van att tänka sig att hednafolken skulle inympas i Israel men det är svårt att värja sig mot Olivers tes. Olivers bild av Lukas eskatologi är koherent och övertygande.

Oliver visar hur alltigenom judisk Lukas är. Han visar på paralleller i den Hebreiska bibeln (både utifrån den hebreiska texten och Septuaginta), Dödahavsrollarna, och apokalyptisk litteratur som 4 Esra, 2 Baruk, men även i rabbinisk litteratur. Den bild av judisk teologi som Oliver ger är nyanserad och bidrar till att bryta stereotyper om judendomen under de första århundradena enligt vår tid. Indirekt bidrar Oliver också till att bryta fördomar om judendomen idag. Lukas är optimistisk gällande sitt folk; Gud kommer en dag återupprätta Israel. Olivers tolkning av Luka-sevangeliet och Apostlagärningarna är också den hoppgivande.

Luke's Jewish Eschatology kan med fördel läsas även av dem som inte är specialister på nytestamentlig exegetik. Olivers tolkningar är välgrundade och övertygande. Även om läsaren förstår att frågan om relationer mellan kristendom och judendom är personligt viktig för Oliver är han inte dogmatisk utan fokuserar på vad Lukas skriver snarare än på hur texterna kan användas idag. Man frågar sig efter att ha läst denna bok varför forskare generellt har utgått ifrån att Lukas måste ha varit av icke-judisk börd istället för att inse att han kunde likaväl vara jude. Här blir vi påmind om hur starka vetenskapliga ortodoxier kan vara.

Boken avslutas med författarindex, index till primärkällorna och ämnesindex vilka underlättar för läsaren att återkomma till Olivers resonemang. Detta höjer bokens värde. Jag skulle dock önska att Oxford university press hade använt fotnoter i stället för slutnoter, då noterna innehåller värdefulla resonemang som läsaren lätt missar.

Denna bok förtjänar en bred läsekrets. Jag läste den inbundna utgåvan; den finns även som e-bok, men båda är dyra. Boken förtjänar att tryckas i en häftad utgåva så att fler läser den.

Torsten Löfstedt, Linnéuniversitetet